

Сатершинов Б.М.

МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ ТАРИХИ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ

Сатершинов Б.М.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И ВОЗРОЖДЕНИЕ ИСТОРИИ СОЗНАНИЯ

Satershinov S.M.

CULTURAL HERITAGE AND REBIRTH OF THE HISTORY CONSCIOUSNESS

В статье понятие «культурное наследие» культурологически анализируется в контексте развития этнокультуры. Подчеркивается актуальность и важность освоения культурного наследия и возрождения исторического сознания казахского народа в постсоветский период. Предлагается внедрение в учебную практику основные результаты реализации государственной программы «Культурное наследие».

In article notion «cultural heritage» is analysed in context of the development этнокультуры. It is emphasized urgency and importance of the mastering the cultural heritage and rebirths of the history consciousness of kazakh folk in postsoviet period. Introduction is offered in scholastic practical person main results to realization of the state program «Cultural heritage».

Қазақ халқының мәдениеті әлемдік өркениет пен жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде өзіндік табиғи-ландшафттық жағдайларда – ерте кезден Батыс пен Шығыс мәдениеттерін байланыстырып келген Еуразияның орталық территориясындағы Ұлы Дала ареалында қалыптасты. Алтай, Алатау және Орал тауларының арасындағы ең даланы мекен еткен Орталық Азия халықтары мен ертедегі тайпаларының палеолит, қола дәуірлерінен бастап мәдени дәстүрлері ғаламдық жалпыадамзаттық заңдылықтардың динамикасы ағымындағы әлеуметтік-мәдени үдерістерді бастан кешіріп, номадизмге тән көшпелі мал шаруашылығының ықпалымен орнықты. Кейінірек толық құралып біткен автохтонды төлтума дәстүрлер жапсарлас жатқан халықтар мен елдердің мәдени әсерін бойына сіңіре отырып, қазіргі мәдениеттанулық теориялық тұрғыдағы зерттеулерді талап ететіндей күрделі және біртұтас феномен – дәстүрлі этномәдениетті дүниеге әкелді. Үш мың жылға жуық тарихы бар көшпелі өркениет барысында қазақ халқы сыннан өткен теңдессіз бай рухани және мәдени мұраны артындағы ұрпаққа мирас етіп қалдырды.

Кез келген ұлттық мәдениеттің дамуында мәдени мұра өте маңызды орын алады. Мәдениеттану ғылымында «мәдени мұра» ұғымы «ұлт», «этнос», «салт-дәстүр», «мирас», «мәдени сабақтастық» түсініктерімен тығыз байланыста қарастырылады.

Ұлт тарихи-мәдени айғақ болғандықтан кез-келген мәдениеттің түбірін құрайды. Этнологияда қалыптасқан дәстүр бойынша мәдениет ұғымы

белгілі бір этносты құрайтын қауымның қоғамдық қатынастары түсінігімен өте ұқсас.

«Этнос» термині ежелгі грек тілінде қауым, топ дегенді білдіргенімен, ол дәл қазіргі мағынасында ғылыми әдебиетте ХХ ғасырдың бас кезінен қолданыла бастады (Ж. Денникер, М. Вебер, С. Широкогоров). Бұл ұғымның даму эволюциясындағы қазіргі мағынасы өткен ғасырда «үшінші әлем» елдері мен халықтарының ұлттық санасының жаппай оянуымен, соңғы уақыттарда кейінгі кеңестік кеңістіктегі «этностық ренессанстың» әсерімен ұлттық және этностық мәселелердің жаңа мәнге ие болып, этнология ғылымының жаңа сатыға көтерілуіне байланысты кеңейе түсті. Кеңестік ғылыми әдебиетте этнографияның категориалдық аппаратын жүйелеген Ю.В. Бромлей этностың қалыптасуында әлеуметтік факторға баса назар аударса [1], Л.Н. Гумилев этносты табиғи ландшафтқа бейімделуші әлеуметтік-биологиялық түр ретінде қарастырады [2].

Этнос – тарихи қалыптасқан адамдардың тұрақты қауымдастығы, ол тілдің, территорияның, шаруашылық және мәдени өмірдің, психикалық-гомогендік жүйенің бірлігімен ерекшеленеді. Этностың қалыптасуына географиялық, әлеуметтік-мәдени және экономикалық факторлар әсер етіп, соның нәтижесінде ортақ тіл, мәнер-құлық, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тұрмыстық және психикалық сипаттамалар құралады.

Журналистика мен көпшілік басылымдарда этнос жәгне ұлт ұғымдары бір мағынада қолданылғанымен, арнаулы ғылыми жарияланымдарда бұл екі түсініктің арасында елеулі айырмашылық бар. Егер этнос мәдени бірлестік ретінде әлемдік тарихтың өн бойында өмір сүрсе, ал ұлт саяси бірлестік ретінде Жаңа дәуір мен Қазіргі заманда қалыптасады. Этнологиядағы қазіргі үстем теорияларға сәйкес ұлт капитализм тұсындағы коммуникацияның қарқындылығы әсерімен ортақ ұлттық тіл мен мемлекеттің қалыптасуы нәтижесінде пайда болады.

«Этностық мәдениет» пен «дәстүрлі мәдениет» ұғымдарының бір біріне жақындығы мына себептерге байланысты болуы мүмкін: халықтың салт-дәстүрлері ұлттың этностық сипаттамасын құрайды; салт-дәстүрлер ұлттық ерекшеліктің маңызды элементі болып табылады; дәстүрлер ұлттық мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Дәстүр (латынша tradition – жалғастыру) – тарихи қалыптасқан қоғам үшін пайдалы ұрпақтан ұрпаққа беріліп және белгілі уақыт аралығында сақталып отыратын адамзат тәжірибесінің жалғастығы мен жиынтығы, мәдени мұрасы - әдет-ғұрыптар, ырымдар, жүріс-тұрыс қалыптары мен тәртіптері, үрдістер, жөн-жоралғылар, мейрамдар мен салтанаттар және т.б. Адам қажеттілігін өтейтін барлық құндылықтар – материалдық, әлеуметтік және рухани құндылықтар – дәстүрді құраса, мұра – бұл уақыт ағымында өзгермейтін өткенге қатысты рухани мәдени материал және ұрпақтардың рухани дамуының іргетасы болып табылады.

Мәдени мұра мен қазіргі заман арақатынасы өткен ғасырда көптеген зерттеулердің нысанына айналды. Капиталистік типтегі жаһандық модерндеу үдерісінің таралуымен функционалды байланыста болған позитивті әлеуметтанудың бағыттары өткенге көз жұма қарады. Әсіресе маркстік бағыттағы дәрекі әлеуметтану жаңа формацияның қалыптасуы барысында мәдени мұра мен дәстүр ескілік, артта қалушылық деп саналғандықтан жойылуы тиіс деп түсіндірді. Алайда, осы өткен ғасырдың соңғы ширегінен бастап қоғамдық ойдағы өзгерістерге байланысты дамудың эндогендік, яғни ішкі ресурстарға сүйене отырып, дербес даму идеяларының белең алуымен бұл көзқарастың сыналпып, қайта қаралуының нәтижесінде дәстүр мен мұра қалың бұқара халықтың қалыпты өмірін қамтамасыз ететін тұрақтылық пен тәртіптің нормасы ретінде бағалана бастады. Кеңестік дәуірде надандық пен анайылықтың көрінісі деп саналған салт-дәстүр кейінгі мәдениеттану ғылымында қазіргі ұлттық мәдениеттің басты архетипі ретінде қарастырылады.

Белгілі уақыттарда күшейе түсетін дәстүр мен мұраға қайта бет бұру, оны зерттеуге ұмтылу тарихтағы өтпелі кезеңдерде ерекше мәнге ие болатын қоғамдағы үлкен қызығушылықтан туады. Мұндай жағдайда қоғамның рухани өмірінде «қайта өрлеу», «жаңғырту», «реставрация», «ревайвал» сияқты мәдени элементтер орын алады. Дәстүрлі құндылықтар жүйесі дағдарысқа ұшыраған тұста дәстүрлерді заман талабымен үйлестіру мәселесі туындайды. Бұл жағдайда қоғамда «дәстүршілдік», «жаңашылдық», «архаистік», «консерваторлық», «батысшылдық» және т.б. әр алуан үрдістер орын алады. Екі ғасырға жуық уақытты қамтыған отаршылдық пен жетпіс жылға тарта уақытқа созылған тоталитаризм қазақ халқының бірегей этномәдениетіне орасан зор нұқсан келтірді. Патшалық Ресей дәуірінде астыртын отарлап орыстандыру саясаты жүрсе, тоталитаризм тұсында «біртұтас кеңес халқын» қалыптастыру жолында мәнгүрттендіру саясаты іске асты. Дәстүр мен мәдениет «ескіліктің сарқыншағы» деп жарияланды. Ұлттық тіл ығыстырылып, ұлттық тарих тұм-

шаланды. Қазақ халқы ұлт ретінде жойылудың аз-ақ алдында қалды.

Жиырмасыншы ғасырдың соңғы онжылдығында Қазақстанның саяси тәуелсіздікке қол жеткізуімен, құлдық санадан арылып, рухани дербестікке ие болу міндеті көтерілді. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ халқының қоғамдық санасындағы түбегейлі өзгерістер тарихи тағдырдың тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғыртуымен сипатталды. Бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету мемлекеттік деңгейде төмендегі міндеттерді шешуді жүктейді: ең алдымен ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын түбегейлі (фундаменталды) құндылықтарды қайтару, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту; осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи сананы қалыптастыру арқылы мәнгүрттік жағдайдан арылу; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұрасын игеру.

Бұл бағытта көптеген игі іс-шаралар атқарылды. Ана тілдің мемлекеттік мәртебе алуы, Абай мен Жамбылдың 150 жылдығы кең көлемде аталып өтілуі, 1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы», 2000 жылдың «Мәдениетті қолдау жылы», 2001 жылдың «Қазақстан тәуелсіздігінің он жылдығы» деп жариялануының нәтижесіндегі атқарылған қыруар жұмыстар, сөз жоқ, елдің мәдени төлтумалылығын қалыптастыруға үлкен әсерін тигізді.

90-жылдардың екінші жартысынан ұлтаралық келісімді сақтау мен дамытуға негізделген мемлекеттік мәдени саясат логикалық жалғастықпен дәйекті түрде жүргізілді. Бұл сөз жоқ, мемлекеттік тәуелсіздіктің негізгі өзегі болып табылатын жаңа ұлттық сананың, жаңа азаматтық сәйкестіліктің және жаңа отаншылдықтың орнығуына үлкен ықпал ететін маңызды шаралар болды.

1937 жылғы жаппай қуғын-сүргіннің алпыс жылдығына байланыстыра отырып, 1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» болып жарияланғаны ел үшін де ауадай қажет шешім болғандықтан барша қазақстандықтардың жаппай қолдауына ие болды. Тоталитарлық биліктің өктемдігі тұсында тауқыметті халқымыздың басына түскен орасан зор зұлматтың қанқұйлы қасіретінің енді қайталанбауын көзі тірі ұрпақ келер ұрпаққа аманат етіп тапсырды. Тоталитарлық өткеннің бұл тақсыретті тағылымы

осыдан дұрыс қорытынды шығарып, ел дамуының өркениетті де ізетті үрдісін ұстануға, өшпенділік пен кекшілдіктен гөрі жарастық пен кешірімді ұстануға үндейді. Жазықсыз құрбандар рухына бас ию қазақтарға тән аруақ ұғымын, тәубеге келу мен обал-сауап ұғымдарын қайта тірілткендей болды. Тарихи әділет үстемдік алып, зерде жаңарды және сана сауықты.

Келесі 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп аталуы жоғарыда келтірілген саясаттың заңды жалғасы болды. Төл тарихты тану арқылы Қазақстан халықтарының береке-бірлігін, ынтымағы мен жарастығын, достастығы мен туыстастығын одан әрі нығайту мақсат етілді. Жетпіс жыл бойы халқымыздың өзіне лайық тарихы тұмшаланып айтылмай келген, айтылса да саясаттың ынғайына қарай бұрмаланып, теріс түсіндіріліп келгені белгілі. Сондықтан да тәуелсіздік тынысымен арқаланған халықтың өз тарихы мен тағдырына бет бұруы заңды құбылыс.

Осы уақытқа дейін ұлттық тарихтың ұланғайыр қабаттары үзіп-жұлып бөлшектеніп зерттеліп келді. Шынайы тарихи дамудың түсіндіру амалдары тек қана тап күресімен шектеліп қарабайырландырып жіберілді. Қазақстан мен Орталық Азиядағы көшпелі мәдениет тапқа бөлінуден бұрынғы, мемлекеттіктен бұрынғы, тіпті алғашқы қауымдық, жабайылық мәдениеті ретінде қарастырылуы салдарынан жалпы мәдениет кемсітушілікке, халқымыздың татарихындағы мемлекеттік дәстүрді жоққа шығаруға ұласты. Қоғамдық және мәдени дамудың батыстық үлгіден түпкіліктей ерекшелігі ескерілмеді. Қазақстанның Ресей құрамына кіруінің себеп-салдары асыра дәріптелді, оның отаршылдық саясатының тұжырымдары бүркемеленді, ежелден мәдени және саяси байланыстардың еуразия құрлық-ралық жүйесінің торабы болып келген тұтас халықтардың, орасан зор аймақтардың мәдени тарихына нигилистік көзқарас қалыптасты. Осыған байланысты отандық тарихты саралап танудың басты бағыттарының біріне қазақ халқының этногенездік және этникалық тарихының проблемаларын тиянақтап талдау жасау қажеттілігі туындайды.

Сондықтан бұл жылдың көтерген жүгі де, атқарған ісі де ауқымды да аумақты болды. Бұл жылы төл тарихымызды, елдік дәстүр, халықтық тағдыр талайымызды танып-білуде, ескерткіш мұрағаттарымызды жинастыру мен сараптауда біраз жетістіктерге қол жетті. Бұған дейін қол жетпей жүрген деректер, білмей жүрген рухани қазыналар жарыққа шыға бастады. Шетел мұрағаттарынан да туған тарихымызға қатысты құжаттар жинақталып, оқырман игілігіне ұсыныла бастады. Осы жинақталған мәдени мұра мен рухани қазынаның дәнін тауып, сөлін сүзіп

ұлттың кәдесіне жарату зиялы қауым мен ғылымдарға жүктелетін шаруа.

Кешегі өткен ғасырдың соңғы жылының бірі, яғни 1999 жылы реформа тұсындағы өтпелі кезеңге тән әлеуметтік ауыртпалық онан әрі ауырлай түсті. Жаппай жұмыссыздық, мардымсыз жалақы, дәрігерлік көмектің дәрменсіздігі, пәтерақы, отын-су төлемінің аспандай түсуі, қылмыс пен сыбайластық жемқорлықтың ушығуы тұрмыстық тығырыққа әкеліп тіреді. Осыған байланысты қоғамдық өмірде сары уайымшылдыққа салынумен қатар, тығырықтан шығу жолындағы біржақты максимализмге ұрынушылық немесе бәрін жоққа шығарып, ештеңені місе тұтпайтын саяси нигилизм мен әлеуметтік бойкүйездік белең ала бастады.

Осындай әлеуметтік ахуалда ішкі саяси тұрақтылық пен азаматтық татулықты сақтау барысында бұл жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп жариялануының аса саяси мағыналық астарымен қатар үлкен символикалық мәні де болды. Қазақстандықтардың тұтастығын мақсат ете отырып, өткен тарихтың тағылымдарын терең ұстанып, оның өміршең дәстүрлерін өрнекті түрде жалғастыра білу шынайы ұрпақтар сабақтастығы бар жерде ғана мұратына жете алады. Осы жолда халықтардың бұдан да қиын сындар тұсында қалыптасқан, алайда рухани қажетіне сай тиісінше кәдеге асырылмай, қоғам мүшелерінің сұранысына толық ие бола алмай, сыртқары қалып отырған ішкі құндылықтарды қайтадан пайымдап, қазіргі заман қажетіне дер кезінде жарата білудің маңызы зор.

Ал 2000 жылы, ғасырлар тоғысындағы жылдың ел басы жарлығымен «Мәдениетті қолдау жылы» деп жариялануы жалпы көпшіліктің тарапынан кең қолдау тапты. Халық пен ұлттың болашағы, оның мәдениеті мен білімділігінің деңгейі ғасыр басында қаланған іргетастың беріктілігіне байланысты. Қазіргідей қиын қыстау жағдайда қоғамдық өмірдегі рухани ізгілік пен мәдени құндылықтарды жаңғыртуға деген үміт осы жылды өткізу жөніндегі мемлекеттік комиссияға ауқымды міндеттер жүктелді: қоғамымыздың әлеуметтік және қоғамдық-саяси өмірінде мәдениеттің үстемдік құруын қамтамасыз ету; шығармашылық процестерді терең сезіну, қоғамның рухани салауаттылығына қолдау көрсетудің маңызды тетігі ретінде эстетикалық тәрбие беруді жақсарту; ұлттық мәдениетті зерттеу және насихаттау, оны дамытуды ынталандыру.

Тәуелсіздік шын мәнінде қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы еді. Қазақтарға тән еркіндік оның дәстүрлі қоғамындағы дала демократия үлгілерінен, тіпті оның этнонимінің этимологиясының өзінен де көрінеді. Сондықтан Тәуелсіздік Қазақстанның бүкіл тарихи дамуының сабақтастығын, республиканы мекендейтін

барлық ұлттар мен халықтардың дамуының ортақтастығын қалыптастыратын, оларды өз мемлекетіне қызмет етуге бағыттайтын, мемлекеттіліктің өзегін құрайтын идея болуы тиіс. Тәуелсіздіктің негізгі принципіне Отанға деген шынайы сүйіспеншілікпен, мемлекеттік тіл мен ұлттық дәстүрге деген құрметпен, өз елінің егемендігі мен тәуелсіздігін жан аямай қорғау қабілетімен сипатталатын патриотизмді жатқызуға болады. Елбасының бастамасымен қабылданып, бүгінгі күні іске асырылып жатқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының бұл бағыттағы атқарар еңбегі ұшан-теңіз. Өткеніне шекеден қарап, өз тамырын өзі қиғанның келешегі де болмайтынын ескерсек, ата-бабадан қалған рухани бай мұраны жоғалтып алмай, өскелең ұрпаққа табыстау елдің болашағын қамтамасыз етуге, қол жеткен тәуелсіздікті онан ары орнықтырып, бекіте түсуге орасан зор септігін тигізери сөзсіз.

Бұл ұлы іске ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты өзінің қомақты үлесін қосып отыр. Бұл ұжым осы бағдарлама ауқымында 20 томдық «Әлемдік философиялық мұра» сериясын, 20 томдық «Көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы» сериясын және 10 томдық «Әл-Фараби философиялық мұрасы» сериясын жинақтап, баспадан жариялауды аяқтап қалды.

Сананы отарсыздандырып, ұлттық тарихи сананы қалыптастыру үшін келешектің кепілі жас жеткіншекті оқыту мен тәрбиелеу орасан зор орын алады. Жоғарыда атқарылған жұмыстар еліміздің жастарына жету үшін, оларды оқу бағдарламаларына енгізу, антологиялық ұстынмен хрестоматиялар жариялау міндеттері туындайды.

Мәдени мұра халықтың санасын қалыптастыратын тыңайтушы орта болып табылады, ал әрбір халықтың өзіндік «Менің» ұғынуы оның өзінің тарихын, дамуындағы батырлық және қасіреттік кезеңдерін ескермей, оның әдейі жабылған беттері үшін өкініш пен қайғы, оның жетістіктері үшін қуаныш пен шаттық сезімдерін бастан кешірмей көзге елестету мүмкін емес. Тарихи өзіндік сананың мәдени мұраға деген сезімталдығы соншалықты, ол бір кездегі ұлы халықтардың ұрпақтарының рухани жалаңаштығы мен азғындығы үшін жауапты деген пікірді бекітуге болады. Халықтың өзіндік санасы мәдени және тарихи тамырдан ажыратылған болуы мүмкін емес және оның үстіне, ол жаңашылдық даму үрдісіне «сіңірілген» берік мәдени және философиялық дәстүрге сүйенбей дамуы мүмкін емес, дәл сол сияқты дәстүрді ескермеген қандай да бір мәдени жаңалық та болуы мүмкін емес. Менің пікірімше, халықтың өзіндік санасы мәселесімен сәйкестендірілген

мәдениеттегі дәстүр мен жаңашылдықтың корреляциясы мәселесінің дұрыс шешілуі, ол адамның іскерлік, шығармашылық мүмкіншіліктерінің дамуына, еркін шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға негізделгенде ғана іске асады және бұл егеменді Қазақстанның тәуелсіз дамуының алғышарты болып табылады.

Халықтың өзіндік санасын қалыптастыру мен дамытуда маңызды рөл ойнайтын мәдени мұра, осылайша қоғамдық дамудың аса маңызды катализаторы болып табылады. Ұлттық қауіпсіздік ұғымы гуманитарлық қауіпсіздік түсінігі сияқты тек ішкі немесе сыртқы қауіп-қатерді ғана білдірмейді, сонымен бірге өткеннің ұлы құндылықтарына деген, мәдени дәстүрге деген лайықты қатынас қалыптасқан және қолдау табатын қоғамның толыққанды және мазмұнды рухани өмірін қамтамасыз ететін шарттардың, шаралардың бүтіндей кешенін білдіреді. Сондықтан қоғамның қауіпсіз өмір қамын қамтамасыз етуде мәдени мұраның рөлі орасан зор, бірақ оның бағасын түсірумен қатар, асыра бағалауға да болмайды.

Қазіргі қоғамдағы гуманитарлық, рухани-адамгершілік қауіпсіздігі барлық жерде эрза-мәдениеттің, ал кейде мәңгірттік феноменінің өмір сүруінен, өзге көзқарастар мен идеологияны, дүниетаным мен жүріс-тұрыс стереотиптерін таңудан байқалатын айқын мәдениетсіздіктің орын алуынан көрінеді. Бұл қауіп-қатердің шоғырының кеңдігі соншалық, ол бұқаралық мәдениет пен экстремизм идеяларының қысымынан бастап ашық шовинистік үндеулерге дейін, қазіргі мемлекеттердің көпшілігінің тарихындағы саяси модернизациялау процестері барысында бірнеше мәрте қайталанып отыр. Және біздің республикамыздың кезек күттір-мейтін міндеттерінің бірі – өзге халықтардың мәдени мұрасымен сұхбат барысында қалыптасқан өзіміздің жинақтаған мәдени-тарихи тәжірибемізді сақтау және көбейту, сондай-ақ қазақстандықтардың болашақ ұрпақтарын дәстүрлі мәдениетке де, қазіргі мәдениетке де деген құрмет рухында тәрбиелеу, тұрғылықты халықтың білімділігінің жалпы деңгейін арттыру. Бұл мазмұны Қазақстанда демократияның гуманистік құндылықтарын бекітуге жалпы адамзаттық құндылықтарға қайшы келетін идеялар мен көзқарастардың кең таралып кетуіне мүмкіндік бермейтін «идеологиялық сүзгінің» негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: ДИ-ДИК, 1994. – 637 с.